

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Людмила Базиль

**РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ**

Монографія

Київ

Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова

2015

УДК 371:811.161.2+378.016:82.09

ББК 74.24я73 (4Укр)

Б-17

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол від 27 листопада 2014 р. № 4)*

Рецензенти:

Гузій Н. В. – доктор педагогічних наук, професор (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова);

Горошкіна О. М. – доктор педагогічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Ващенко Л. М. – доктор педагогічних наук, професор (Центр експертизи освітніх реформ);

Вітченко А. О. – доктор педагогічних наук, професор (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»).

Науковий редактор:

Семенов О. М., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник (Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України).

Базиль Л.

Б-17 Розвиток літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури : [монографія] / Людмила Олександрівна Базиль – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015 – 574 с.

ISBN 978-966-931-050-7

У монографії окреслено методологічні засади розвитку літературознавчої компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури в умовах вищого педагогічного навчального закладу; розкрито поняттєво-категорійний апарат наукової проблеми. Теоретично обґрунтовано сутність літературознавчої компетентності вчителя української мови і літератури; охарактеризовано зміст і структуру літературознавчої компетентності майбутнього вчителя-словесника. Проаналізовано сучасний стан розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів; виявлено й теоретично обґрунтовано чинники розвитку досліджуваного утворення у вищих педагогічних навчальних закладах.

Змодельовано й теоретично обґрунтовано науково-методичну систему розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури; схарактеризовано технологію поетапного розвитку означеної компетентності у процесі літературознавчої діяльності, обумовленої специфікою літературознавства й освітніми вимогами професійної підготовки майбутніх учителів-словесників. Обґрунтовано методичні засоби реалізації технології у системі професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури.

Адресується фахівцям у галузі теорії і методики професійної освіти, науковцям, викладачам, аспірантам, студентам вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 371:811.161.2+378.016:82.09

ББК 74.24я73 (4Укр)

© Базиль Л.О., 2015

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015

ISBN 978-966-931-050-7

ЗМІСТ

ВСТУП..... 5

РОЗДІЛ 1.

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ..... 12

1.1. Методологія дослідження розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури 12

1.2. Методологеми філософського рівня дослідження розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури..... 28

1.3. Методологеми загальнонаукового рівня дослідження розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури..... 54

1.4. Поняттєво-категорійний апарат дослідження розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури 77

Висновки до розділу 1 124

РОЗДІЛ 2.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ 128

2.1. Сутність літературознавчої компетентності вчителя української мови і літератури..... 128

2.2. Структура літературознавчої компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури 150

2.3. Розвиток літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури в контексті особистісно-професійного становлення182

Висновки до розділу 2..... 201

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ У СУЧАСНІЙ ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ 204

3.1. Розвиток літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури в умовах трансформаційних змін 204

3.2. Критерії та показники розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	234
3.3. Рівні розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	268
3.4. Чинники розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	288
Висновки до розділу 3	312

РОЗДІЛ 4.

НАУКОВО-МЕТОДИЧНА СИСТЕМА РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ	315
---	------------

4.1. Концептуальна модель науково-методичної системи розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	315
--	------------

4.2. Технологія розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	357
---	------------

4.3. Методичні засоби розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури	391
---	------------

Висновки до розділу 4	436
------------------------------------	------------

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	439
--------------------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	450
---	------------

ДОДАТКИ	488
----------------------	------------

ВСТУП

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку все більшої значущості набуває питання про визнання України у світовому просторі, що істотно залежить від рівня успішності нації в цілому і кожного громадянина зокрема. Успіх самореалізації людини обумовлюється рівнем її інтелекту, світогляду, кмітливості, емоційно-вольових якостей та інших індивідуально-особистісних властивостей, що формують уявлення про неї як про унікальну й неповторну особистість. В умовах утвердження цифрової епохи й інформаційно-технологічного суспільства відозмінилися способи й алгоритми отримання інформації, створено єдиний інформаційний простір, в якому кожна людина може самостійно знаходити, опановувати, створювати й поширювати інформаційні повідомлення. Ефект впливу усвідомленої інформації, зокрема, виокремлених загальнонаціональних, культурних цінностей і духовних чеснот на особистість значною мірою залежить від здатності критично осмислювати тексти й творчо використовувати відрефлексовані знання у розв'язанні життєвих і професійних ситуацій. У зв'язку з цим, загострюється увага до рівня читацької культури населення як дієвого чинника духовного здоров'я української нації та її майбутнього загалом.

Унікальним джерелом духовного, естетичного й інтелектуально-емоційного становлення особистості є художня література. Це – потенційно невичерпне джерело і важливий засіб формування високої гуманітарної культури особистості, громадянської відповідальності, збереження духовних ідеалів і національної ідентичності у глобальному світовому просторі.

Означені вище інтегративні особистісні утворення формуються в людини, як правило, в системі літературної освіти. Опановуючи художню словесність, учень засвоює окремі елементи і механізми мовомислення автора-письменника, читача-інтерпретатора, літературного критика, зокрема, набуває умінь адекватно сприймати тексти, виокремлювати та усвідомлювати сенси змісту твору, об'єктивно оцінювати і творчо інтерпретувати усвідомлені відомості.

В умовах розвитку інформаційно-технологічного суспільства відчутно зміщуються акценти у функціональному призначенні художньої літератури. Посилюється роль компенсаторно-гедоністичних функцій літературних творів, а ключовим мотивом поведінки людини слугує принцип отримання задоволення. Відтак, зростає роль масової літератури, мета якої – насамперед

позбутися психічної втоми, уникнути щоденної напруги, соціальної відповідальності. У таких умовах викристалізовується своєрідна модель читання текстів лише масової літератури, що істотно обмежує діапазон культурних потреб особистості і може спричинити трансформації свідомості під кутом зору «одновимірної людини» (за Г. Макрузе), з одновимірною думкою, поведінкою. Наведені явища загострюють суспільну увагу до постаті вчителя-словесника, зумовлюють підвищення значущості його соціокультурної місії та посилення вимог до якості професійної підготовки майбутніх педагогів-філологів. Від професійних дій, рівня фахових компетентностей учителя і, передусім, словесника істотно залежить, чи буде художня література джерелом натхнення, творчості, стимулом для дослідницьких пошуків істинних сенсів, закодованих у художніх текстах, захоплюючих історій їх творення тощо.

Завдання вчителя української мови і літератури – формувати активну, висококультурну, творчу особистість, яка спроможна, незважаючи на динамічний розвиток інформаційних технологій, не тільки адекватно оцінювати літературний твір чи творчий доробок письменників-класиків і представників постмодерної літературної епохи, а й аргументовано доводити свою позицію стосовно постаті автора, критичної оцінки твору загалом чи окремих елементів змісту й форми зокрема та ін. Виконати це завдання можливо, якщо перетворити вивчення літератури на захоплюючий процес опанування соціокультурного простору, дослідження творчого мовомислення автора, пошуку художніх істин, інтелектуальної і читацької рефлексії. Засобами реалізації таких процесів слугуватимуть схеми-алгоритми літературознавчої діяльності, що сприятимуть отриманню необхідних відомостей із друкованих текстів і гіпертекстів, своєрідному розкодуванню змісту художніх творів, виокремленню й осмисленню знаків мовомислення, соціокультурні моделі читання. Ефективно організувати зазначену діяльність під силу вчителю-словеснику з творчим рівнем розвитку літературознавчої компетентності.

Такий фахівець спроможний, *по-перше*, допомогти учневі стати активним учасником літературно-художнього діалогу з автором, персонажем твору, літературним критиком, літературознавцем, журналістом тощо; *по-друге*, трансформувати шкільну літературну освіту у психологічно тонкий процес становлення творчої особистості учня з чіткою світоглядною позицією, розвиненим внутрішнім світом, сформованими високоморальними цінностями, естетичними смаками, мовно-комунікативними якостями, високим інтелектуальним потенціалом та багатим діапазоном емоційно-чуттєвої сфери;

по-третє, самореалізуватися в царині професійної діяльності на основі утвердження індивідуально-своєрідного стилю творчої праці.

У особистісно-професійному профілі такого вчителя поєднуються ознаки *висококультурної особистості*, яка характеризується активною ціннісною позицією громадянина України, розвиненими здібностями щодо здійснення багатоаспектної діяльності на засадах філософії людиноцентризму, логодіцеї, що полягає у прочитанні класичних текстів з урахуванням сучасних цінностей і теоретико-літературних досягнень; *інтелектуально розвиненого знавця художньої словесності*, здатного системно, на метарівні художнього дискурсу, предметного поля усвідомлювати кожне літературно-мистецьке явище, літературно-художній простір певного народу, епохи, тлумачити глибинні сенси художніх образів, вільно оперуючи літературознавчим тезаурусом; *креативного педагога-професіонала*, який на високопрофесійному рівні спонукає учнів до виконання різнопланової літературознавчої діяльності, залучає їх до пізнання літературно-художніх явищ; *наставника-тьютора і PR-менеджера читання*, спроможного на основі застосування алгоритмів, моделей читацької діяльності, ефективно організувати процес опанування глибокого змісту духовних надбань людства і на такому підґрунті виховувати громадян-патріотів, які вміють аргументовано доводити власну світоглядну позицію.

Успішність виконання окреслених функцій значною мірою залежить від рівня професійної підготовки вчителя української мови і літератури. Майбутньому фахівцеві недостатньо тільки опанувати художню літературу, засвоїти теоретичні відомості з педагогічних, психологічних, філологічних, соціокультурних, історичних наук та методик навчання літератури, набути практичних умінь і навичок педагогічної діяльності. Стратегічним завданням професійної підготовки словесників має бути їхнє особистісно-професійне зростання та всебічна самореалізація, що уможлиблюється на основі виявлення літературознавчої компетентності. Означений феномен уможлиблює цілісне усвідомлення літератури як особливого різновиду мистецтва, відповідно до загальнономистецьких законів творчості, розроблення опорних схем і алгоритмів літературознавчої діяльності, практично ефективне їх використання, а також розпізнавання моделей читацької рецепції.

Важливість виділених професійних рис актуалізує необхідність теоретичного обґрунтування сутності, змісту, структури літературознавчої компетентності вчителя української мови і літератури, з'ясування чинників

її розвитку в майбутніх словесників; розроблення й теоретичне обґрунтування концепції розвитку означеного особистісно-професійного утворення в умовах вищих педагогічних навчальних закладах; проектування науково-методичної системи розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури.

Соціальне замовлення щодо якісної професійної підготовки компетентних фахівців, у тому числі майбутніх учителів української мови і літератури, обумовлюється положеннями стратегічних міжнародних і вітчизняних документів з освітньої політики («Стратегія ЮНЕСКО щодо вчителів на 2012 – 2015 рр.» (2012), «Удосконалення якості педагогічної освіти» (2007), «Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя» (2008), «Спільні європейські принципи щодо компетентностей і кваліфікацій учителів» (2009), «Біла книга національної освіти в Україні» (2010), Національна доповідь «Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2010» (2010), Національна доповідь «Про стан та перспективи розвитку освіти в Україні» (2011)), а також – законодавчих актів, нормативно-правових документів, державних програм: Конституції України (1996), законів України «Про вищу освіту» (2014), «Про професійний розвиток працівників» (2012), «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр.» (2012), «Національної доктрини розвитку освіти» (2002), «Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір» (2004), «Національної рамки кваліфікацій» (2011), Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»). Зокрема в Законі України «Про вищу освіту» (2014) наголошується на «забезпеченні культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України; підвищення освітньо-культурного рівня громадян»¹.

Філософські засади літературознавчої діяльності особистості у загальному контексті пізнання й інтерпретації літературно-художніх явищ обґрунтовано у працях М. М. Бахтіна, Р. Барта, Г. І. Богіна, Ю. Б. Борева, А. А. Брудного, Г.-Г. Гадамера, М. Гайдеггера, Р. Т. Гром'яка, Е. Гуссерля, В. Ізера, Ю. М. Лотмана, П. Рікера, Ф. Шлейермахера, Г. Р. Яussa та ін.

Психологічні механізми читання та розуміння літературних текстів особистістю висвітлено у розвідках В. О. Бородіної, Л. С. Виготського,

¹ Закон України «Про вищу освіту» (2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14/page4> – Заголовок з екрану.

Т. М. Дрідзе, Л. Г. Жабицької, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, О. О. Леонтьєва, Н. О. Михальчук, О. І. Никифорової, С. Л. Рубінштейна, Н. В. Чепелевої та ін.

За останні десятиліття оновлено парадигму, концептуальні засади, стратегію, цілі, завдання, змістове наповнення професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури як фахівців, здатних швидко адаптуватися у нестабільному науковому, освітньому й культурному просторі. Так, проблеми формування професійно значущих якостей майбутніх учителів-словесників розглянуто в публікаціях Ю. І. Бондаренка, М. С. Вашуленка, А. О. Вітченка, Н. Й. Волошиної, Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіної, С. О. Жили, О. О. Ісаєвої, О. В. Караман, С. О. Карамана, Г. Д. Клочека, О. М. Куцевол, В. П. Марка, Л. І. Мацько, Л. Ф. Мірошніченко, Є. А. Пасічника, М. І. Пентилюк, В. Ф. Погребенника, О. М. Семеног, В. В. Сидоренко, С. О. Сисоєвої, А. Л. Ситченка, Г. Л. Токмань, Т. П. Усатенко та ін.

Особливості реалізації компетентнісного підходу в системі філологічної освіти визначено в розвідках Т. М. Балихіної, Є. А. Бистрової, Л. Я. Бірюк, Ю. І. Бондаренка, Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіної, І. О. Зимньої, О. О. Ісаєвої, В. О. Коваль, О. А. Копусь, Т. В. Симоненко, І. В. Соколової, В. І. Шуляра та ін.

Окремі аспекти формування літературознавчої компетенції особистості представлено у дослідженнях І. Є. Брякової, М. І. Вітошко, О. А. Ворожбитової, О. Є. Єрохіної, О. О. Ісаєвої, Л. Т. Коваленко, Л. І. Петрієвої, О. М. Ратушняка, С. І. Сафарян, І. В. Соколової, А. О. Соломонової та ін.

Однак системних досліджень із проблеми розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів-словесників у контексті їхнього особистісно-професійного зростання не здійснено.

Літературознавчу компетентність майбутніх учителів української мови і літератури нами представлено як складну динамічну систему індивідуально-особистісних і професійно-діяльнісних елементів, що у своїй цілісності забезпечують здатність і готовність до ефективного виконання літературознавчої діяльності як підґрунтя якісної професійної праці, самореалізації й безперервного саморозвитку.

У монографії значну увагу приділено обґрунтуванню методологічних і теоретичних засад фахової підготовки майбутніх учителів української мови і літератури, відповідно до європейських і національних освітніх стандартів; визначенню природи, змісту та структури літературознавчої компетентності майбутніх учителів-словесників; теоретичному аналізу розвитку означеного особистісно-професійного утворення в сучасній освітній практиці та виявленню

основних чинників вказаного процесу; обґрунтуванню концепції і науково-методичної системи розвитку літературознавчої компетентності в майбутніх учителів-словесників, що враховує досягнення теорії і практики педагогічного моделювання складних системних об'єктів; представленню особливостей науково-методичного забезпечення літературознавчих курсів у вищих педагогічних навчальних закладах, відповідно до досягнень новітнього літературознавства, літературознавчої дидактики, методик навчання літератури, викладання літературознавчих курсів.

Структура монографії обумовлена змістом досліджуваної проблеми, методологічною стратегією, предметом і методами дослідницького пошуку й охоплює вступ, чотири взаємопов'язані і водночас відносно автономні розділи, висновки до кожного з розділів, загальні висновки, список використаних джерел і додатки, що розкривають спроектовану логіку проведення дослідження. Перший розділ присвячено обґрунтуванню методологічних і теоретичних засад розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури, представленню спроектованого поняттєво-категорійного апарату дослідження й характеристиці базових понять. Другий – розкриттю природи літературознавчої компетентності вчителів української мови і літератури, обґрунтуванню змісту і структури означеного особистісно-професійного феномену, що дало змогу розробити концепцію розвитку літературознавчої компетентності в майбутніх учителів української мови в межах їхнього особистісного і професійного становлення та означити атрибути науково-методичної системи розвитку досліджуваного утворення. У третьому розділі схарактеризовано суперечливі питання освітньої практики ВНЗ у розрізі дослідницького пошуку, встановлено сприятливі чинники розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури. У четвертому – обґрунтовано й розкрито науково-методичну систему розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури в єдності нормативно-цільового, теоретико-методологічного, структурно-змістового, технологічного й діагностико-результативного блоків.

Монографія є результатом тривалої науково-дослідницької, творчої фахової діяльності, яку спрямовували на розв'язання концептуальних проблем теорії і методики професійної освіти, літературознавчої дидактики й синтезує в змісті досягнення дослідницького пошуку, науково відрефлексовані відомості нормативних документів, теоретичних праць, освітнього досвіду щодо

освітньої політики у системі вищої освіти, досягнень науково-педагогічних працівників експериментальних вищих навчальних закладів.

Усвідомлюємо, що результати наукового пошуку щодо розвитку літературознавчої компетентності майбутніх учителів української мови і літератури не є абсолютними і довготривалими. Сутність процесу розвитку, педагогічні технології і методичні засоби, репрезентовані в моделі науково-методичної системи розвитку літературознавчої компетентності постійно змінюються під впливом зовнішніх і внутрішніх умов функціонування освітньої галузі, оновлення парадигми літературознавства, лінгводидактики, методики, стрімкого нарощування обсягів наукової та літературно-художньої інформації, розроблення і впровадження інформаційних технологій, сервісів Інтернету, віртуалізації наукових досліджень та пріоритету медіа-ресурсів і в зв'язку із цим трансформації методології наукових досліджень.

Автор висловлює подяку науковому редакторові монографії – доктору педагогічних наук, професору, головному науковому співробітнику відділу теорії та історії педагогічної майстерності Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України О. М. Семеног за конструктивні зауваження та консультації щодо структурування й підготовки до друку монографії; рецензентам: доктору педагогічних наук, професору Н. В. Гузій, доктору педагогічних наук, професору Л. М. Ващенко, доктору педагогічних наук, професору А. О. Вітченку, доктору педагогічних наук, професору О. М. Горошкіній за виявлений інтерес до роботи, цінні поради, урахування яких сприяло вдосконаленню змісту монографії й активне сприяння реалізації творчих пошуків автора. Особливі слова подяки висловлюємо науково-педагогічним працівникам кафедри педагогічної творчості Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (завідувач – доктор педагогічних наук, професор Н. В. Гузій), співробітникам відділу теорії та історії педагогічної майстерності Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (завідувач – доктор педагогічних наук, професор М. М. Солдатенко) за створений комфортний емоційно-вольовий простір для наукової творчості, підтримку дослідницьких пошуків, творчу співпрацю і взаємодію.